Jurisprudence and politics
ISSN: 2717-3569
EISSN:2717-3577

The International Obligations of the Islamic State: A Comparative Re-examination of Imamiya Political Jurisprudence and the 1969 Vienna Convention*

Zeinab Saravi
Graduate of the Islamic Seminary, Al-Zahra University, Qom, Iran.
zeynabsaravi@proton.me

Abstract

This study examines the foundations and limits of the binding force of the obligations undertaken by an Islamic state through a comparative approach to the 1969 Vienna Convention and Imamiya political jurisprudence. Its central question is whether the binding nature of international obligations rests solely on the consent of states or whether their validity and continued force must also be assessed in light of substantive constraints and superior norms. Employing a descriptive, analytical, and comparative method, the study demonstrates that Article 53 of the Vienna Convention limits the will of states at the stage of treaty validity by reference to peremptory norms and considers treaties conflicting with the fundamental norms of the international public order void from the outset. Similarly, in Imamiya political jurisprudence, the *nafy al-sabil* (prohibition of domination) rule and related principles, including the preservation of Muslim dignity, the protection of independence, and the prohibition of subjection to domination, serve as prior criteria for assessing the legitimacy of obligations and exclude domination-producing commitments from the scope of the Lawgiver's endorsement. With regard to the obligation to perform treaties, Article 26 of

* **Cite this Article**: Saravi, Z. (2026). The international obligations of the Islamic state: A comparative reassessment of Imamiya political jurisprudence and the 1969 Vienna Convention. *Jurisprudence and Politics*, 7(2), pp. 202-232.
https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.75839.1149

Article Type: Research; **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran
Received: 2026/04/21 • **Revised:** 2026/08/01 • **Accepted:** 2026/08/19 • **Published online:** 2026/09/30

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

the Vienna Convention and the principle of *asalat al-luzum* (the presumption of binding force) in Imamiya jurisprudence both affirm the necessity of adhering to valid commitments. The difference, however, is that in Imamiya jurisprudence, the presumption of binding force applies only to legitimate obligations. Accordingly, Article 53 and the *nafy al-sabil* rule determine the limits of the validity and legitimacy of the source of an obligation, whereas Article 26 and *asalat al-luzum* concern the performance of valid obligations. By contrast, Article 27 prohibits invoking domestic law, at the stage of treaty implementation, as a justification for failure to perform a treaty. Therefore, the principles that define the Islamic state's religious and normative identity must be applied before an obligation is accepted, through domestic rules governing treaty-making competence, reservations, and interpretative declarations, rather than being invoked retrospectively as an excuse for non-performance. In this regard, the exception provided for in Article 46 limits recourse to domestic law to cases involving a manifest violation of a fundamental rule of internal law concerning competence to conclude treaties. Furthermore, the rule of *fundamental change of circumstances* under Article 62 and the concepts of a *change in the subject matter of a ruling* or the *cessation of the underlying interest* in Imamiya jurisprudence, despite their different foundations, perform functionally convergent roles in preventing the continuation of obligations that no longer have a justifiable basis. The study concludes that the binding force of an Islamic state's international obligations is not limited to the will of the parties. Rather, their validity rests on substantive legitimacy, while their continuation or termination is governed by the principles of treaty performance or by lawful mechanisms of modification and termination.

Keywords
Binding Force of Treaties; Vienna Convention (1969); Imamiya Political Jurisprudence; *Nafy al-Sabil* Rule; Peremptory Norms; Pacta Sunt Servanda; Domestic Law; Fundamental Change of Circumstances.

الفقه والسياسية
ISSN: ۲۷۱۷-۳۵۶۹
EISSN:۲۷۱۷-۳۵۷۷

الالتزامات الدوليّة للدولة الإسلاميّة؛ قراءةٌ مقارَنة بين الفقه السياسي الإمامي واتفاقية فيينا لعام ١٩٦٩م*

زينب ساروي
خرّيجة الحوزة العلمية، جامعة الزهراء، قم، إيران.
zeynabsaravi@proton.me

الملخص

يبحث هذا البحث في أُسُس وحدود القوّة الملزمة لالتزامات الدولة الإسلاميّة، وذلك عبر دراسةٍ مقارَنة بين اتفاقية فيينا لقانون المعاهدات (١٩٦٩م) والفقه السياسي الإمامي. وتتمثّل المسألة الرئيسة في معرفة ما إذا كانت القوّة الإلزامية للعهود والمواثيق الدوليّة تنهض على مجرّد رضا الدول وإرادتها المحضة، أم أنّ حُجّيّتها ونفاذها واستمرارها رهنٌ بقيودٍ موضوعية ومعايير عليا حاكمة. ويبيّن البحث – مستنداً إلى المنهج الوصفي التحليلي والمقارَن – أنّ المادة (٥٣) من اتفاقية فيينا تقيّد إرادة الدول في مرحلة انعقاد المعاهدة وصحتها بالقواعد الآمرة (*Jus Cogens*)، فتعدّ المعاهدة المعارضة للقواعد الآمرة في النظام العام الدولي باطلةً بطلاناً مطلقاً من الأساس. وبالمثل، في الفقه السياسي الإمامي، تُعدّ «قاعدة نفي السبيل» والمبادئ المتساوقة معها – كحفظ عزّة المسلمين، وصيانة الاستقلال، وحرمة الخضوع للهيمنة – معياراً قبلياً لتقييم مشروعية الالتزامات؛ مما يخرج التعهدات المكرِّسة للتبعية والاستعلاء عن دائرة إمضاء الشارع ابتداءً. أمّا في مرحلة وجوب الوفاء بالعهد، فتدلّ المادة (٢٦) من اتفاقية فيينا وقاعدة «أصالة اللزوم» في الفقه الإمامي على وجوب الالتزام بالمعاهدة المعتبرة قانوناً وشرعاً، مع فارقٍ جوهري يتمثل في أنّ أصالة اللزوم في الفقه الإمامي لا تجري إلا في الالتزام المشروع.

* **الاستناد إلى هذه المقالة:** ساروي، زينب. (٢٠٢٦). الالتزامات الدوليّة للدولة الإسلاميّة؛ قراءةٌ مقارَنة بين الفقه السياسي الإمامي واتفاقية فيينا لعام ١٩٦٩م. الفقه والسياسة، ٧(٢)، صص ٢٠٢-٢٣٢.
https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.75839.1149

▣ **نوع المقال:** بحثية؛ **الناشر:** المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران
▣ **تاريخ الإستلام:** ٢٠٢٦/٠٤/٢١ ● **تاريخ التعديل:** ٢٠٢٦/٠٨/٠١ ● **تاريخ القبول:** ٢٠٢٦/٠٨/١٩● **تاريخ الإصدار:** ٢٠٢٦/٠٩/٣٠

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

ومن ثَمَّ، تضبط المادة (٥٣) وقاعدة «نفي السبيل» حدود صحة منشأ الالتزام ومشروعيته، بينما تنصرف المادة (٢٦) وأصالة اللزوم إلى وجوب تنفيذ الالتزام بعد ثبوت صحته. وفي المقابل، تحظر المادة (٢٧) – في مقام التنفيذ – التذرع بالقانون الداخلي لتبرير عدم الوفاء بالمعاهدة؛ وبناءً عليه، يتعيّن إعمال المعايير الشرعيّة المؤسِّسة للهوية قبل إبرام الالتزام، وذلك من خلال القواعد الدستورية الناظمة لأهلية إبرام المعاهدات، أو عبر آليّة التحفّظ (*Reservation*)، أو الإعلانات التفسيرية، لا بوصفها عذراً لاحقاً للتحلل من التنفيذ. وفي هذا السياق، يقتصر الاستثناء الوارد في المادة (٤٦) على التمسّك بالقانون الداخلي في حال الانتهاك الصريح لقاعدة ذات أهميّة جوهرية تتعلق بالأهلية والاختصاص بإبرام المعاهدات. كما تُظهر دراسة قاعدة «التغيّر الجوهري في الظروف» (*Rebus sic stantibus*) في المادة (٦٢)، وقاعدتي «تغيّر موضوع الحكم» أو «انتفاء المصلحة» في الفقه الإمامي، تقارباً وظيفياً بينهما للحيلولة دون استدامة الالتزامات الفاقدة لمسوّغاتها، وإن اختلفت الأسس النظرية. وخلاصة القول: إنّ القوّة الإلزامية لتعهدات الدولة الإسلاميّة لا تنحصر في التراضي الإرادي بين الأطراف، بل ترتكز مشروعيتها على الأصالة الموضوعية، ويبقى بقاؤها أو زوالها خاضعاً لمقتضيات الوفاء بالعهد أو الآليات القانونية للتعديل والإنهاء.

الكلمات المفتاحية

القوّة الملزمة للمعاهدات، اتفاقية فيينا (١٩٦٩م)، الفقه السياسي الإمامي، قاعدة نفي السبيل، القواعد الآمرة، الوفاء بالعهد، القانون الداخلي، التغيّر الجوهري في الظروف.

ISSN: ۲۷۱۷-۳۵۶۹
EISSN:۲۷۱۷-۳۵۷۷

تعهدات بین‌المللی دولت اسلامی؛ بازخوانی تطبیقی فقه سیاسی امامیه و کنوانسیون ۱۹۶۹ وین*

زینب ساروی
دانش آموخته حوزه علمیه، جامعه الزهرا، قم. ایران.
zeynabsaravi@proton.me.com

چکیده

این پژوهش مبانی و حدود الزام‌آوری تعهدات دولت اسلامی را با رویکردی تطبیقی میان کنوانسیون وین (۱۹۶۹م) و فقه سیاسی امامیه بررسی می‌کند. مسئله اصلی آن است که آیا الزام تعهدات بین‌المللی تنها بر رضایت دولت‌ها استوار است یا اعتبار و استمرار آنها باید با توجه به قیود ماهوی و هنجارهای برتر سنجیده شود. این پژوهش با روش توصیفی، تحلیلی و تطبیقی نشان می‌دهد که ماده ۵۳ کنوانسیون وین، اراده دولت‌ها را در مرحله اعتبار معاهده، به قواعد آمره مقید می‌کند و معاهده معارض با هنجارهای بنیادین نظم عمومی بین‌المللی را از ابتدا باطل می‌داند. در فقه سیاسی امامیه نیز قاعده نفی سبیل و مبانی همسوی آن، مانند حفظ عزت مسلمانان، صیانت از استقلال و منع سلطه‌پذیری، معیار سنجش پیشینی مشروعیت تعهدات‌اند و تعهدات سلطه‌آفرین را خارج از قلمرو امضای شارع قرار می‌دهند. در مرحله الزام به وفا، ماده ۲۶ کنوانسیون وین و اصالة اللزوم در فقه امامیه، بر لزوم پایبندی به تعهد معتبر دلالت دارند؛ با این تفاوت که در فقه امامیه، اصالة اللزوم تنها نسبت به تعهد مشروع جاری است؛ بنابراین، ماده ۵۳ و قاعده نفی سبیل حدود اعتبار و مشروعیت منشأ تعهد را تعیین می‌کنند و ماده ۲۶ و اصالة اللزوم ناظر به وفای به تعهد معتبرند. در مقابل، ماده ۲۷، در مقام اجرای معاهده، استناد به حقوق داخلی را برای توجیه عدم اجرای آن منع می‌کند. ازاین‌رو، موازین شرعی

* **استناد به این مقاله:** ساروی، زینب. (۱۴۰۵). تعهدات بین‌المللی دولت اسلامی؛ بازخوانی تطبیقی فقه سیاسی امامیه و کنوانسیون ۱۹۶۹ وین. فقه و سیاست، ۷(۲)، صص ۲۰۲-۲۳۲.
https://Doi.org/10.22081/ijp.2026.75839.1149

نوع مقاله: پژوهشی؛ **ناشر:** پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱ ● **تاریخ اصلاح:** ۱۴۰۵/۰۵/۱۰ ● **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۵/۰۵/۲۸ ● **تاریخ انتشار آنلاین:** ۱۴۰۵/۰۷/۰۸

© 2026
authors retain the copyright and full publishing rights

هویت‌بخش، باید پیش از پذیرش تعهد، از طریق قواعد داخلیِ ناظر به صلاحیت انعقاد معاهده، حق شرط و اعلامیه تفسیری اعمال شوند، نه به‌عنوان عذر پسینی برای عدم اجرا. در این میان، استثنای مقرر در ماده ۴۶، استناد به حقوق داخلی را تنها به نقض آشکارِ قاعده‌ای بنیادینِ ناظر به صلاحیت انعقاد معاهده محدود می‌سازد. همچنین، قاعدهٔ «تغییر بنیادین اوضاع و احوال» در ماده ۶۲ و «تغییر موضوع حکم» یا «انتفاء مصلحت» در فقه امامیه، با وجود تفاوت مبنایی، در جلوگیری از تداوم تعهدات فاقد مبنای توجیهی کارکردی هم‌گرا دارند. نتیجه آنکه الزام‌آوری تعهدات دولت اسلامی محدود به اراده طرفین نیست؛ بلکه اعتبار آن بر مشروعیت ماهوی استوار و بقا یا زوالش تابعِ موازینِ وفای به عهد یا سازوکارهای قانونیِ تعدیل و خاتمه است.

کلیدواژه‌ها

الزام‌آوری معاهدات، کنوانسیون وین (۱۹۶۹م)، فقه سیاسی امامیه، قاعده نفی سبیل، قواعد آمره، وفای به عهد، حقوق داخلی، تغییر بنیادین اوضاع و احوال.

مقدمه

در حقوق بین‌الملل معاصر، معاهده، مهمترین ابزار ایجاد، تنظیم و تثبیت تعهد میان دولت‌ها به شمار می‌رود و اصل وفای به عهد[1]، ستون اصلی الزام‌آوری آن است. کنوانسیون وین در در خصوص حقوق معاهدات (۱۹۶۹م)[2]، دولت‌ها را ملزم می‌کند که معاهدات لازم‌الاجرا را با حسن نیت اجرا کنند. بااین‌حال، در مورد «دولت اسلامی»، مسئله تنها اجرای صوریِ تعهد نیست، بلکه این پرسش بنیادین نیز مطرح است که آیا هر تعهد پذیرفته‌شده در عرصه بین‌المللی، از منظر شریعت نیز واجد اعتبار و الزام‌آوری است یا آنکه برخی تعهدات به سبب تعارض با قواعد ماهوی فقه امامیه، از اساس قابلیت پذیرش ندارند. ازاین‌رو، مسئله اصلی این پژوهش، تبیین نسبت میان «الزام‌آوری بین‌المللی» و «مشروعیت شرعی» در تعهدات دولت اسلامی است؛ نسبتی که در آن، افزون بر اهمیت اصل وفای به عهد، قاعده نفی سبیل، قواعد لاضرر و لاحرج، و ارزش‌هایی چون صیانت از استقلال و منع سلطه‌پذیری نیز جایگاهی تعیین‌کننده دارند.

بررسی این نسبت، مستلزم تمایز میان قواعد ناظر به مبنای اعتبار و الزام‌آوری تعهد و قواعد ناظر به اجرای تعهد معتبر و استمرار آن است. در قلمرو نخست، ماده ۵۳ کنوانسیون وین (ص ۱۸) با محدودکردن اراده دولت‌ها به‌وسیله قواعد آمره، معاهده معارض با هنجارهای بنیادین نظم عمومی بین‌المللی را از آغاز باطل ساخته، حدود اعتبار اولیه تعهد را تعیین می‌کند. ماده ۲۶ (ص ۱۱) نیز، پس از احراز اعتبار معاهده، اصل وفای به عهد را مبنای الزام به اجرای با حسن نیتِ تعهدات لازم‌الاجرا قرار می‌دهد. در فقه سیاسی امامیه نیز، قاعده نفی سبیل و مبانی همسو با آن، از جمله حفظ عزت مسلمانان، صیانت از استقلال و منع سلطه‌پذیری، معیار سنجش پیشینی مشروعیت تعهدات‌اند و اصالة اللزوم تنها وفای به تعهد مشروع و معتبر را لازم می‌داند. در مقابل، مواد ۲۷ (ص ۱۱) و ۶۲ (ص ۲۱) کنوانسیون وین ناظر به اجرای تعهد معتبر و امکان استمرار آن‌اند. ماده ۲۷، استناد به حقوق داخلی را برای توجیه عدم اجرا نمی‌پذیرد و ماده ۶۲، در فرض «تغییر بنیادین اوضاع و احوال»،

1. Pacta sunt servanda.

2. Vienna Convention on the Law of Treaties (1969).

بازنگری در تداوم تعهد را ممکن می‌سازد. در منطق فقه امامیه، موازین شرعی، مرجعِ حاکم در احراز پیشینی صلاحیت و مشروعیتِ پذیرش تعهدات بین‌المللی‌اند، نه آنکه پس از انعقاد تعهدِ مشروع و معتبر، مبنایی برای نادیده‌گرفتن اجرای آن باشند. در حقوق معاهدات، ماده ۴۶ (ص ۱۷)، قواعد صلاحیت‌ساز داخلی، حق شرط و اعلامیه تفسیری، سازوکارهای حقوقیِ پیشینی برای اعمال این موازین در فرایند پذیرش تعهد به‌شمار می‌آیند. دگرگونی موضوع تعهد، تغییر مصلحتِ مؤثر و ملاحظات برخاسته از قواعدی چون لاضرر و لاحرج نیز می‌توانند در ارزیابی تداوم الزام مؤثر باشند؛ مشروط به آنکه تعدیل یا خاتمه تعهد از مجاری حقوقیِ مقرر پیگیری شود.

آثار پژوهشیِ داخلی موجود در حوزه فقه امامیه و حقوق بین‌الملل، به طور عمده بر تبیین قواعدی چون وفای به عهد و نفی سبیل، یا بررسی موردیِ نسبت این قواعد با برخی معاهدات بین‌المللی متمرکز بوده‌اند. رضایی و هاشمی (۱۳۹۱، ص ۶۷) با طرح نسبت میان اصل نفی سبیل و اصل لزوم وفای به تعهدات بین‌المللی، تأکید می‌کنند که روابط سیاسی دولت اسلامی با بیگانگان نباید به استیلای آنان بر سرزمین، جان یا اموال مسلمانان بینجامد و هر رابطه خارجیِ منتهی به سلطه اقتصادی، سیاسی، نظامی، فرهنگی یا اعتقادی بیگانگان مردود است. کرم‌زاده و فیض (۱۳۹۸، ص ۱۱۳) نیز، با بررسی کاربرد قاعده نفی سبیل در الحاق ایران به کنوانسیون مقابله با تأمین مالی تروریسم، نتیجه می‌گیرند که این قاعده نافیِ مطلقِ روابط و تعهدات بین‌المللی نیست؛ بلکه ارزیابی مشروعیت چنین تعهداتی باید با توجه به میزان ایجاد سلطه، مصالح و منافع عمومی، شرایط زمانی و مکانی و آثار واقعی تعهد صورت گیرد. بااین‌حال، در این پژوهش‌ها نسبتِ مبانی فقه سیاسی امامیه با مبانی الزام و قواعد عامِ اعتبارِ معاهدات، و نیز سازوکارهای ناظر به اجرا، بطلان و خاتمه در کنوانسیون وین، به‌صورت تطبیقی و نظام‌مند بررسی نشده است.

در پژوهش‌های بین‌المللی نیز، آست[1] (۲۰۰۷م)، شاو[2] (۲۰۰۸م) و دور و اشمالنباخ[3] (۲۰۱۸م) قواعد حاکم بر انعقاد، اعتبار، تفسیر، اجرا، بطلان و خاتمه معاهدات را تبیین کرده‌اند. فون

1. Aust, 2007.
2. Shaw, 2008.
3. Dörr & Schmalenbach, 2018.

و پاریزی[1] (۲۰۰۸م) در زمینه سازوکارهای حقوق معاهدات و آثار آن بر دامنه تعهدات دولت‌ها، و یوتووا[2] (۲۰۲۳م) در زمینه مسائل مرتبط با اجرای تعهدات و حقوق داخلی دولت‌ها، پژوهش‌هایی ارائه کرده‌اند. بااین‌حال، در این آثار به چگونگیِ جمع میانِ تعهدات بین‌المللی و معیارهای شرعیِ حاکم بر مشروعیت، مبنای الزام و استمرارِ آن تعهدات پرداخته نشده است. ازاین‌رو، نسبتِ قواعد حقوق معاهدات با مبانی فقهیِ ناظر به مشروعیت و حدودِ الزام‌آوریِ تعهدات دولت اسلامی، همچنان به‌صورت منسجم و نظام‌مند واکاوی نشده است.

اهمیت و ضرورت این پژوهش از آن روست که دولت اسلامی در عمل، ناگزیر از حضور فعال در نظام معاهدات بین‌المللی است و نمی‌تواند نسبت به تعهدات ناشی از معاهدات بی‌اعتنا بماند. از سوی دیگر، پذیرش بی‌ضابطه تعهداتی که با موازین شرعی یا مصالح اساسی جامعه اسلامی ناسازگارند، می‌تواند به تضعیف مشروعیت داخلی، بروز تزاحم حقوقی و دشواری در اجرای تعهدات بین‌المللی بینجامد؛ بنابراین، پژوهش حاضر می‌کوشد الگویی ارائه کند که در آن، نخست، تعهد در مقام انعقاد و پذیرش، از حیث مشروعیت ماهوی و مبنای الزام ارزیابی شود و سپس، اجرای تعهد معتبر و امکان استمرار آن در پرتو موازین شرعی و اوضاع مؤثر مورد سنجش قرار گیرد. این امر بویژه در مورد تعهداتی که جنبه‌های حاکمیتی، اقتصادی، فرهنگی یا امنیتی دارند، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند؛ زیرا چنین تعهداتی ممکن است آثار بلندمدتی بر استقلال و صلاحیت دولت اسلامی برجای گذارند.

نوآوری پژوهش حاضر در ارائه چارچوبی پیشگیرانه برای ورود ملاحظات فقهی در فرایند شکل‌گیری تعهدات بین‌المللی دولت اسلامی است. بر پایه این چارچوب، ارزیابی شرعی و حقوقیِ تعهدات باید پیش از الحاق، تصویب یا پذیرش معاهده صورت گیرد، نه آنکه پس از ایجاد تعهد و در مرحله اجرا، به مبنایی برای نادیده‌گرفتن آن تبدیل شود. بااین‌حال، این تقدمِ ارزیابی پیشینی، ارزیابی پسینیِ تداوم تعهد را در صورت دگرگونی

1. Fon & Parisi, 2008.

2. Yotova, 2023.

بنیادین اوضاع و احوال، تغییر موضوع یا زوال مصلحت مؤثر منتفی نمی‌سازد؛ بلکه تعدیل، تعلیق یا خاتمه تعهد را در چنین وضعی، منوط به پیگیری از مجاری حقوقیِ مقرر می‌داند. بدین‌سان، با ارتقای تدابیر حقوقیِ پیشینی و پیش‌بینی سازوکارهای قانونیِ رویارویی با تحولات مؤثر بر استمرار تعهد، زمینه مشارکت قانون‌مند و متوازن دولت اسلامی در نظام معاهدات، بدون عدول از موازین شرعی و با کاهش زمینه‌های تعارض و مسئولیت بین‌المللی، فراهم می‌شود. بدین‌سان، پژوهش حاضر ضمن صیانت از استقلال مبانی فقه امامیه، آنها را معیار بنیادین برای ارزیابی مشروعیت و جوازِ التزام به تعهدات می‌داند و سازوکارهای حقوق بین‌الملل را صرفاً در مقامِ تنظیمِ حقوقی و سنجشِ تطبیقیِ این تعهدات به‌کار می‌بندد.

وفای به عهد در فقه امامیه و حقوق بین‌الملل: تحلیل تطبیقی در دو مرحلهٔ مبنا و اجرای تعهدات

پذیرش تعهدات ناشی از معاهدات بین‌المللی، در نقطه تلاقیِ اصل وفای به عهد و ضرورت صیانت از ارزش‌های بنیادین و موازین داخلیِ هر نظام حقوقی قرار دارد. ازاین‌رو، برای تبیین نسبت مبانی فقهی حکومت اسلامی و حقوق بین‌الملل، بررسی حاضر در دو سطح انجام می‌گیرد: نخست، سطح مبنا و اعتبار که به قواعد آمره، قیود ماهویِ مشروعیت و مبانی وفای به عهد می‌پردازد تا حدود اعتبار و الزام‌آوری تعهدات مشخص شود؛ و دوم، سطح اجرا و استمرار که با تمرکز بر منع استناد به حقوق داخلی و تغییر اوضاع و احوال، شرایط تداوم، تعدیل یا خاتمه تعهدات را تبیین می‌کند.

الف) سطح مبنا و اعتبار: قواعد آمره، قیود ماهوی مشروعیت و مبانی وفای به عهد

۱. قواعد آمره و قیود ماهوی مشروعیت: تحلیل ماده ۵۳ کنوانسیون وین و تطبیق با قاعده نفی سبیل و قواعد هم‌سنخ

۱-۱. ماده ۵۳ کنوانسیون وین و گسست از اراده‌محوری مطلق

ماده ۵۳ کنوانسیون وین، با مشروط کردن اعتبار معاهدات به رعایت قواعد آمره، از برجسته‌ترین جلوه‌های گذار حقوق معاهدات از رویکرد اراده‌محور به نظمی مبتنی بر

هنجارهای برتر است. این ماده، قاعده آمره را هنجاری می‌داند که جامعه بین‌المللی آن را پذیرفته و هرگونه عدول از آن ممنوع است؛ به‌طوری‌که تغییر آن، جز با قاعدهٔ‌آمره‌ای از همان سنخ، امکان‌پذیر نیست. پیامد حقوقی این تعریف، بطلان ذاتی معاهدات متعارض با قواعد آمره عام در زمان انعقاد است. بدین‌سان، این ماده برای نخستین‌بار در متنی مدون، این اصل را تثبیت کرد که اعتبار و مشروعیت معاهده، فراتر از تراضی طرفین، به عدم تعارض با هنجارهای بنیادین نظم عمومی بین‌المللی وابسته است.

بر این اساس، قواعد آمره، به‌عنوان اصول برتر حقوق بین‌الملل، قواعدی هستند که عدول از آنها از طریق معاهده یا عرف خاص و محلی مجاز نیست؛ ازاین‌رو، ارادهٔ دولت‌ها نمی‌تواند در مرحلهٔ انعقاد، به تعهدات مغایر با این قواعد اعتبار بخشد (شاو، ۲۰۰۸م، ص ۱۲۵). از سوی دیگر، هرچند ماده ۵۳ فهرستی از مصادیق قواعد آمره ارائه نداده است، ممنوعیت‌های بنیادین از جمله منع نسل‌کشی، برده‌داری، شکنجه و توسل به زور، در زمره مهمترین مصادیق پذیرفته‌شده قرار دارند. این امر نشان‌دهندهٔ ماهیت اساسی و جایگاه متمایز این قواعد از قواعد عادی در نظام حقوق بین‌الملل است؛ بنابراین، این قواعد صرفاً معیار تفسیری یا اصل راهنما نیستند، بلکه آثار حقوقیِ مستقیم و الزام‌آور دارند: چنانچه معاهده‌ای در زمان انعقاد با قاعده‌ای آمره تعارض داشته باشد، از اساس باطل است. افزون بر این، حتی اگر تعارض تنها به بخشی از مفاد آن محدود باشد، کل معاهده، نه فقط بخش متعارض، باطل خواهد بود. درنتیجه، قواعد آمره را باید معیاری پیشینی برای سنجش اعتبار ماهوی معاهده دانست، نه صرفاً ضابطه‌ای برای تنظیم یا محدودکردن نحوهٔ اجرای آن؛ زیرا تعارض با این قواعد، پیش از مرحلهٔ اجرا، اساس اعتبار معاهده را از زمان انعقاد مخدوش می‌کند (آست، ۲۰۰۷م، ص ۳۱۹).

در این چارچوب، مادهٔ ۵۳ کنوانسیون وین، محدودیتی بر اصل وفای به عهدِ مقرر در مادهٔ ۲۶ ایجاد می‌کند؛ زیرا مقرر می‌دارد معاهده‌ای که در زمان انعقاد با قاعدهٔ آمرهٔ حقوق بین‌الملل عام تعارض داشته باشد، از آغاز باطل است؛ بنابراین، پیش از الزام دولت‌ها به اجرای تعهدات با حسن نیت، باید احراز شود که توافق مزبور اساساً شایستگی ورود به قلمرو معاهدهٔ معتبر را دارد. در این راستا، قواعد آمره تنها ناظر به اجرای تعهد نیستند، بلکه بر اعتبار خودِ معاهده نیز تأثیر می‌گذارند. به بیان دیگر، دولت‌ها نمی‌توانند

با توافق مشترک، تعهدی ناسازگار با هنجارهای بنیادین جامعهٔ بین‌المللی ایجاد کنند.

۱-۲. تحلیل فقهی قاعده نفی سبیل و قواعد هم‌سنخ؛ قیود ماهوی مشروعیت در فقه امامیه

در منظومهٔ فقه سیاسی امامیه، هرگاه یک توافق یا تعهد از آغاز به‌سبب وجود مانع شرعی در ماهیت خود، فاقد مشروعیت باشد، اساساً وصف و ماهیتِ «عقدِ معتبر شرعی» را پیدا نمی‌کند. بر پایهٔ استدلال صاحب‌جواهر (۱۳۶۲، ج۲۸، ص ۴۰۴) ذیل آیات نفی ولایت بیگانگان و نفی سبیل، هرگونه ثبوتِ ولایت و وصایت برای کافر بر مؤمن به‌صورت مطلق منتفی است. از فحوای این استدلال با «الغای خصوصیت» و «تنقیح مناط» در سطح کلانِ حقوقی می‌توان دریافت که قاعدهٔ نفی سبیل، معیاری ماهوی برای سنجش مشروعیت روابط و تعهدات است؛ به‌گونه‌ای که مانع از ایجاد هر نوع سلطه یا نفوذ ناروا بر شئون جامعهٔ اسلامی می‌شود. در این چارچوب، اصولی چون حفظ عزت و صیانت از استقلال مسلمانان، اعتبار هر تعهد خارجی را نه فقط بر پایهٔ ظاهر توافق، بلکه براساس پیامدهای عینی آن بر استقلال مؤمنان مشروط می‌سازد. این برداشت با مبنای آیت‌الله خویی (۱۳۷۸ق، ج۲، ص ۱۲۲) نیز سازگار است؛ زیرا از نظر ایشان، نفوذ و اثر روابط حقوقی، ناشی از تحقق ماهوی آنها نزد شارع است، نه صرفاً برساخت ارادی طرفین. امام خمینی (۱۴۲۱ق، ج۴، ص ۲۳) نیز بنای عقلاء در معاملات را امری لبی و محدود به قدر متیقن می‌داند؛ امری که تسری قلمرو لزوم به معاهدات سلطه‌آفرین را ناممکن می‌سازد. بر این اساس، تعهداتی که به لحاظ ماهیت با قاعدهٔ نفی سبیل تعارض داشته باشند، از مشروعیت و الزام‌آوری شرعی برخوردار نیستند؛ هرچند ممکن است بر پایهٔ رضایت طرفین یا اعتبار عقلایی صورت‌بندی شده باشند. ازاین‌رو، دلالت قاعدهٔ نفی سبیل در اینجا ناظر به تحدید قلمرو ادلهٔ وفای به عقد است؛ زیرا هرگاه تعهدی در عمل به سلطهٔ بیگانگان بینجامد، از شمول «أوفوا بالعقود» خارج می‌شود.

از این منظر، نکته کلیدی آن است که تعارض با این قواعد محدودکننده، هرگاه به اصل متعلق تعهد بازگردد، در مرتبه بطلان ذاتی و فقدان مشروعیت فهم می‌شود و نمی‌توان آن را صرفاً به مرتبه پیدایش حق فسخ یا عذر در مقام اجرا فروکاست. بر این اساس، چنانچه معاهده‌ای از آغاز دربردارنده سازوکاری برای سلطه ساختاری بیگانگان یا تحمیل

ضرر نامشروع باشد، اصولاً در قالب التزامی معتبر شکل نمی‌گیرد و به‌دلیل تقیید ذاتی ادله، از شمول احکام امضایی وفای به عهد خارج خواهد بود.

این تفکیک مبنایی، تفاوت کارکردی قاعدهٔ نفی سبیل با قواعد لاضرر و لاحرج را روشن می‌سازد. قاعدهٔ نفی سبیل، از آن رو که عمدتاً ناظر به ایجاد «سبیل» در اصل رابطه و تعهد است، ارزیابیِ اصلِ مشروعیتِ تعهد را در مرحلهٔ انعقاد بر عهده دارد. ازاین‌رو، تعهدی که ذاتاً به سلطهٔ بیگانگان بینجامد، پیش از ورود به مرحلهٔ اجرا با مانع شرعی مواجه می‌شود. در مقابل، قواعد لاضرر و لاحرج در مرحلهٔ اجرا، ابزارهایی برای مدیریت و تعدیل الزام به‌شمار می‌آیند؛ هرچند در مواردی ممکن است تعهد از آغاز و ذاتاً متضمن ضرر یا حرج باشد. در این صورت، این قواعد نیز همانند قاعدهٔ نفی سبیل، در مرحلهٔ انعقاد و در ارزیابیِ اعتبار تعهد اثر می‌گذارند.

۱-۳. تحلیل تطبیقی: شباهت کارکردی و تمایزات منشأیی

در حقوق بین‌الملل، مادهٔ ۵۳ کنوانسیون وین با طرح مفهوم قواعد آمره، ارادهٔ دولت‌ها را محدود و اعتبار توافق را به انطباق با هنجارهای بنیادین منوط می‌سازد. این سازوکار در فقه سیاسی امامیه نیز بازتابی دقیق دارد؛ آنجا که قواعدی همچون نفی سبیل به‌عنوان معیاری ماهوی مشروعیت، پیش از طرح مسئلهٔ وفای به عهد، اعتبار اولیهٔ تعهد را مشروط می‌سازند. بر این اساس، قاعدهٔ یادشده با تعیینِ مرزهای مشروعیت و امتناع از پذیرش تعهدات سلطه‌آمیز، ظرفیت دولت در انعقاد معاهدات را محدود می‌کند.

با این وجود، از آنجاکه تمایز بنیادین این دو نظام در منشأ اعتبار و شیوهٔ شناسایی آنها نهفته است، نباید این شباهت کارکردی را به‌منزلهٔ یگانگیِ ماده ۵۳ و قواعد فقهی تلقی کرد. اعتبار قواعد آمره در حقوق بین‌الملل، برآمده از پذیرش و شناساییِ جامعهٔ بین‌المللی دولت‌ها در کلیت آن است و مصادیق آن در رویهٔ قضایی و دکترین حقوقی تبلور می‌یابد؛ درحالی‌که قواعدی مانند قاعدهٔ نفی سبیل، ریشه در نصّ شرعی دارند و در چارچوب اجتهاد و ادلهٔ فقهی تبیین می‌شوند. این تمایز، پیامد مهمی برای نسبت میان اعتبار بین‌المللی و مشروعیت شرعی دارد؛ چه اینکه ممکن است معاهده‌ای در سطح بین‌المللی معتبر باشد، اما از دیدگاه فقه امامیه، به‌سبب ایجاد سلطهٔ بیگانه یا اشتمال بر ضرر، نامشروع و فاقد

مشروعیت شرعی باشد. در نقطهٔ مقابل، ممکن است معاهده‌ای از منظر فقه امامیه صحیح و مشروع باشد، اما به‌دلیل تعارض با قواعد آمرهٔ حقوق بین‌الملل، معتبر شناخته نشود. ازاین‌رو، هرگونه همسان‌پنداری شتاب‌زده میان این دو سازوکار، یا به تقلیل فقه به حقوق بین‌الملل می‌انجامد، یا به تطبیق شتاب‌زده و فاقد دقتِ مفاهیم فقهی بر دستگاه مفهومی کنوانسیون وین منتهی خواهد شد.

۲. مبانی وفای به عهد؛ تحلیل ماده ۲۶ کنوانسیون وین و تطبیق آن با اصالة اللزوم

مادهٔ ۲۶ کنوانسیون وین، اصل وفای به عهد را قاعده‌ای بنیادین در حقوق معاهدات می‌شناسد و اجرای تعهدات را با رعایت حسن نیت الزامی می‌داند. بررسی این ماده، مبنای حقوقی و جایگاه این اصل را در نظام حقوق بین‌الملل تبیین می‌کند.

۲-۱. اصل وفای به عهد در حقوق بین‌الملل

۲-۱-۱. مبانی نظری و جایگاه وفای به عهد و حسن نیت

ماده ۲۶ کنوانسیون حقوق معاهدات وین مقرر می‌دارد: «هر معاهدهٔ لازم‌الاجرا برای طرف‌های آن الزام‌آور است و باید با حسن نیت اجرا شود». در پرتو این ملاحظه، اصل «وفای به عهد» از دو مؤلفه به‌هم‌پیوسته تشکیل می‌شود: نخست، التزام طرف‌ها به مفاد معاهده لازم‌الاجرا و دوم، اجرای تعهدات ناشی از آن با حسن نیت. بر این اساس، حسن نیت صرفاً وصفی اخلاقی یا توصیه‌ای در روابط معاهده‌ای نیست، بلکه معیاری حقوقی برای چگونگی اجرای تعهدات توافقی به شمار می‌آید. شاو (۲۰۰۸م، ص ۹۰۳) اصل وفای به عهد را قاعده‌ای بنیادین در شکل‌گیری روابط بین‌المللی می‌داند که اعتماد لازم برای پذیرش تعهدات را فراهم می‌کند. آست (۲۰۰۷م، ص ۱۷۹) نیز با تکیه بر تفسیر کمیسیون حقوق بین‌الملل[1]، وفای به عهد را هسته هنجاریِ حقوق معاهدات می‌شمارد که حسن نیت در آن نقشی درونی دارد. به نظر وی، اجرای این اصل مستلزم توجه به واقعیت و آثار حقوقی رفتار دولت‌هاست، نه صرفاً صورت‌های لفظی آنها. بااین‌حال، الزام کامل ناشی از

1. International Law Commission (ILC).

اصل وفای به عهد تنها نسبت به معاهده‌ای برقرار می‌شود که لازم‌الاجرا شده باشد.

۲-۱-۲. وفای به عهد در رویهٔ دیوان بین‌المللی دادگستری

جایگاه بنیادین ماده ۲۶ کنوانسیون وین و اصل لزوم وفای به عهد، بارها در رویهٔ قضایی بین‌المللی بازتاب یافته است. دیوان بین‌المللی دادگستری[1] در «قضیهٔ آزمایش‌های هسته‌ای» (۱۹۷۴م، ص ۲۶۸، بند ۴۶) بیان داشته است:

«یکی از اصول بنیادین حاکم بر ایجاد و اجرای تعهدات حقوقی، صرف‌نظر از منشأ آنها، اصل حسن نیت است. اعتماد و اطمینان در عصری که تعاملات مشترک دولتی بیش‌ازپیش ضرورت می‌یابد، از عناصر ذاتی مناسبات بین‌المللی است. اصل وفای به عهد در حقوق معاهدات و الزام‌آور بودنِ تعهدات ناشی از اعلامیه‌های یک‌جانبه، هر دو بر همین اصل مبتنی هستند».

با این حال، اصل وفای به عهد همواره با چالشِ تغییر بنیادین اوضاع و احوال مواجه است؛ وضعیتی که ممکن است به دستاویزی برای رهایی دولت‌ها از تعهدات الزام‌آور تبدیل شود. برای مثال، دیوان بین‌المللی دادگستری (۱۹۹۷م، صص ۶۴-۶۵)، در قضیهٔ «گابچیکوو–ناگیماروش»[2]، با ردّ استناد مجارستان به دگرگونی‌های سیاسی، اقتصادی و زیست‌محیطی، بر جایگاه محوری اصل وفای به عهد و استثنایی‌بودن اعمال مادهٔ ۶۲ کنوانسیون وین تأکید ورزید. طبق رویهٔ قضایی دیوان، تغییر اوضاع تنها در شرایطی بسیار محدود و با احراز ضوابط سخت‌گیرانه می‌تواند بر استمرار تعهدات اثر گذارد. تحلیل تفصیلیِ شرایط و آثار حقوقیِ تغییر بنیادین اوضاع و احوال، در فصل چهارم بررسی خواهد شد.

۲-۲. تحلیل فقهی؛ مبانی اصالة اللزوم و تحلیل صیغه‌های امر و وجوب

۲-۲-۱. آیه «أوفوا بالعقود»؛ وجوب تکلیفی یا لزوم وضعی

در فقه سیاسی امامیه، پایبندی به پیمان‌ها در ابواب فقهی تحت عنوان «اصالة اللزوم در

1. International Court of Justice (ICJ).

2. Gabčíkovo–Nagymaros Project.

عقود» شناخته می‌شود. مبنای اولیه و مستند اصلی فقهای امامیه در اثبات این اصل، آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده، ۱) است. محل نزاع در تحلیل اصولی «أوفوا بالعقود»، به ماهیت مدلول این خطاب بازمی‌گردد. پرسش محوری آن است که آیا وجوب وفای به عهد، حکمی مولوی است که شارع مستقلاً آن را جعل کرده باشد، یا حکمی ارشادی به اقتضای بنای عقلا و حکم عقل.

برخی فقها امر به وفا را ناظر به لزومِ وضعی دانسته و آن را نه تکلیفی مستقل، بلکه ارشادی به اقتضای عرفیِ عقد می‌شمارند. در این میان، آیت‌الله خویی (۱۳۷۸ق، ج۲، ص ۱۴۲) با تفکیک دقیق میان لزوم وضعی (عدم زوال عقد با فسخ یک‌جانبه) و وجوب تکلیفی (الزام مؤمن به وفای به شرط)، مدلول اصلی خطاب را لزوم وضعی دانسته است؛ بدین معنا که هیچ‌یک از طرفین نمی‌تواند عقد واقع‌شده را جز از طریق اسباب قانونیِ انحلال، مانند توافق بر اقاله یا اعمالِ حق فسخ، برهم زند یا از آثار آن شانه خالی کند. در مقابل این دیدگاه، مشهور فقها «أوفوا بالعقود» را خطابی مولوی دانسته و بر وجوب تکلیفی وفا تأکید می‌ورزند؛ بدین معنا که شارع با انشای آن، وفا را موضوع تکلیف قرار داده است. از این منظر، وفای به عهد صرفاً اقتضای عرفی قرارداد نیست، بلکه تکلیفی شرعی است که ترک آن عنوان عصیان می‌یابد. بر همین اساس، شیخ انصاری (۱۴۱۵ق، ج۵، ص ۱۸) وجوب وفای مستفاد از آیه را حکمی شرعی می‌داند که در مقام عمل، با لزوم عقد ملازمه دارد. آیت‌الله مکارم شیرازی (۱۴۲۵ق، ج۱، ص ۷۷) نیز با تکیه بر ظهور خطاب در مولویت، وفای به عقد را واجب دانسته و لزوم وضعی را فرع بر این وجوب می‌شمارد، هرچند این مبنا را لزوماً مستلزم حرمت مستقل فسخ نمی‌داند. بر پایه این تحلیل، که مبنایِ فقهیِ مقاله حاضر است، لزومِ عقد نه تنها ناشی از اقتضای عرفی، بلکه حکمی شرعی است که ضمانت اجرای تکلیفیِ لازم‌الاجرا می‌یابد.

۲-۲-۲. تحلیل فقهیِ مبانی وفای به عقد: دلالتِ امر، اعتبارِ عقد و اصالة اللزوم

اصل وفای به عهد در فقه امامیه از مبانی بنیادین تنظیم روابط حقوقی است. بااین‌حال، شمول ادله وفا و لزوم نسبت به هر التزام عرفی، مطلق و نامحدود نیست. تعهد زمانی در قلمرو الزام شرعی قرار می‌گیرد که اعتبار شرعیِ نخستین آن به امضای شارع رسیده باشد و

بقا و اجرای آن نیز با موازین و قواعد حاکم ناسازگار نباشد. ازاین‌رو، اطلاق ادله وفا در پرتو قواعد حاکمی چون «نفی سبیل»، «لاضرر» و «لاحرج» محدود می‌شود.

قاعده نفی سبیل، چنان‌که پیش‌تر بیان شد، در کارکرد اصلی خود معیاری ماهوی برای سنجش مشروعیت تعهد در مرحله انعقاد است، زیرا تعهدی که مفاد آن ذاتاً مستلزم سلطه نامشروع باشد، پیش از ورود به مرحله اجرا با مانع شرعی روبه‌رو می‌شود. قواعد لاضرر و لاحرج نیز، هرگاه وصف ذاتی و جدایی‌ناپذیر تعهد باشند، همانند نفی سبیل در اعتبار شرعیِ نخستین آن اثر می‌گذارند. بااین‌حال، کارکرد غالب این دو قاعده، ناظر به فرضی است که تعهد، هنگام انعقاد، مشروع و فاقد وصف ضرری یا حرجی بوده، اما وفای به آن در مقام اجرا، به ضرر یا حرج انجامیده است. در این فرض، قلمروِ اثرِ قواعدِ یادشده، اصلِ اعتبارِ تعهد نیست، بلکه مقتضیاتِ اجرای آن است؛ موضوعی که به دگرگونی اوضاع‌واحوال و تحولاتِ پسینی در مرحلهٔ اجرا بازمی‌گردد. امام خمینی (۱۴۲۱ق، ج۴، ص ۵۶۲) در تبیین نسبت قاعده لاضرر با عموم «أوفوا بالعقود»، بر حاکمیت این قاعده تصریح دارد؛ به‌گونه‌ای که هرگاه وفای به عقد در موردی خاص مستلزم ضرر باشد، قاعده لاضرر اطلاق ادله وفا را مقید می‌سازد و الزام ناشی از آن را برمی‌دارد؛ بنابراین، قواعد حاکم و عناوین ثانویه در تعارض با اصل لزوم قرار ندارند، بلکه حدود شمول و فعلیت الزام ناشی از ادله وفا را تعیین می‌کنند. حاصل آنکه ادله لزوم تنها نسبت به تعهداتی منشأ اثرند که افزون بر برخورداری از اعتبار شرعیِ نخستین، در مرحله بقا و اجرا نیز با مانع حاکم شرعی مواجه نشوند.

۲-۲-۳. ماهیت دوجانبه تعهدات در فقه امامیه: از اعلام اراده تا الزام عقدی

در فقه امامیه، الزام حقوقی و شرعیِ پایدار بر پایه رابطه‌ای دوطرفه شکل می‌گیرد؛ یعنی تعهد زمانی وصف الزام‌آور می‌یابد که در قالب عقد، عهد متقابل یا التزام طرفینی قرار گیرد. از این منظر، صرف اعلام اراده یک‌جانبه یا التزام ابتدایی، منشأ الزام عقدی شمرده نمی‌شود. در همین چارچوب، شیخ انصاری (۱۴۱۵ق، ج۵، ص ۲۱) با تفکیک میان التزام ابتدایی و التزام تابع، شمول ادله الزام را نسبت به تعهدات مستقل و ابتدایی نمی‌پذیرد و تأکید می‌کند که تعهد الزام‌آور عرفاً التزامی وابسته به رابطه‌ای پیشین و متقابل است. این

رویکرد موجب می‌شود تعهدات ناشی از اعلام اراده یک‌جانبه فاقد ضمانت اجرای عقدی باشند و هم‌سنگ تعهدات قراردادی قرار نگیرند.

۲-۳. چالش‌های تطبیقی در مبنا و حدود الزام‌آوری تعهدات

۲-۳-۱. قلمرو الزام‌آوری تعهدات: از «شروط ابتدایی» تا «اعلامیه‌های یک‌جانبه»

هرچند مادهٔ ۲۶ کنوانسیون وین، اصل وفای به عهد را مبنای الزام‌آوری معاهدات قرار می‌دهد، در حقوق بین‌الملل، تعهد الزام‌آور صرفاً از معاهده ناشی نمی‌شود؛ چه آنکه ظرفیت‌های حقوقی دیگری، نظیر «اعلامیه‌های یک‌جانبه»، نیز به‌عنوان بسترهای مستقل ایجاد تعهد، خارج از چارچوب معاهدات کتبی، به رسمیت شناخته شده‌اند. نمونهٔ روشن آن، قضایای آزمایش‌های هسته‌ای است که در پی اعتراض استرالیا و نیوزیلند به آزمایش‌های فرانسه در اقیانوس آرام جنوبی، نزد دیوان بین‌المللی دادگستری مطرح شد. دیوان بین‌المللی دادگستری (۱۹۷۴م، صص ۲۶۷-۲۶۸، بندهای ۴۳-۴۵)، در جریان این قضایا، اعلام مقامات فرانسه دربارهٔ توقف این آزمایش‌ها را، با احراز قصد التزام، تعهدآور دانست و آن را صرفاً موضعی سیاسی تلقی نکرد. بدین‌ترتیب، حقوق بین‌الملل می‌تواند ارادهٔ آشکار دولت را، حتی بیرون از قالب توافق، منشأ تعهدی مستقل بداند. در مقابل، در فقه امامیه، صرفِ اعلام اراده یا قصد التزام برای ایجاد الزام شرعی کافی نیست؛ بلکه تعهد باید در قالبی معتبر در فقه، مانند عقد صحیح یا شرط ضمن عقد لازم، قرار گیرد. از همین‌جا تفاوت بنیادین دو نظام آشکار می‌شود: معیار تعهدآوری در حقوق بین‌الملل، قصد التزام دولت‌هاست؛ درحالی‌که در فقه امامیه، التزام صرف، بدون قرارگرفتن در قالب معتبر شرعی، منشأ الزام نمی‌گردد.

۲-۳-۲. حدود شرعی اعتبار و استمرار تعهدات

افزون بر تفاوت در مبنای ایجاد تعهد، فقه سیاسی امامیه در مفهوم و حدودِ اعتبارِ این تعهدات نیز از منطق حاکم بر حقوق بین‌الملل متمایز است. چنان‌که در مبانیِ پیشین گذشت، «اعتبارِ» یک تعهد در فقه امامیه، ماهیتی پویا و مشروط دارد؛ به این معنا که اعتبارِ شرعی و الزام‌آوریِ آن، تنها تابعِ اراده طرفین نیست، بلکه در تمامیِ مراحلِ حیاتِ قرارداد،

در پرتوِ قواعدِ حاکمی چون «نفیِ سبیل»، «لاضرر» و «لاحرج» سنجیده می‌شود. ازاین‌رو، حتی اگر تعهدی در قالبِ یک ساختارِ معتبر شکل گرفته باشد، استمرارِ اعتبارِ آن منوط به آن است که به سلطه بیگانه، ضررِ فاحش یا حرجِ شدید برایِ جامعه اسلامی نینجامد. در مقابل، در منطق ماده ۲۶، اعتبار تعهد عمدتاً بر رضایت دولتها و تشکیل معاهده استوار است و هرگونه خدشه در الزام‌آوری آن، تنها در صورتی مسموع است که در چارچوب استثناها و سازوکارهای خاص حقوق معاهدات صورتبندی شده باشد.

ب) سطح اجرا و استمرار: منع استناد به حقوق داخلی و بررسی تغییر اوضاع و احوال

۱. ماده ۲۷ کنوانسیون وین؛ منع استناد به حقوق داخلی و نسبت آن با موازین شرعی هویت‌بخش

۱-۱. مبانی نظری ماده ۲۷

چالش میان نظم حقوقی بین‌المللی و نظام‌های حقوقی ملی، از دیرپاترین منازعات دکترین حقوق بین‌الملل است. در این میان، ماده ۲۷ کنوانسیون وین برای صیانت از اعتبار پیمان‌ها، قاعده‌ای سخت‌گیرانه وضع کرده و مقرر می‌دارد که هیچ دولتی نمی‌تواند مقررات حقوق داخلی خود را دلیلی برای عدم اجرای معاهده قرار دهد. ریشه این قاعده به رویه قضایی پیش از کنوانسیون بازمی‌گردد؛ چنان‌که دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی[1] (۱۹۳۲م، ص ۲۴) در قضیه رفتار با اتباع لهستانی در دانزیگ[2] تصریح کرد که دولت‌ها نمی‌توانند با استناد به قوانین داخلی یا حتی قانون اساسی خود، از زیر بار تعهدات بین‌المللی شانه خالی کنند. این قاعده در نگاه نخست، برای دولت اسلامی که نظام حقوقی آن بر موازین شرعی بنا شده است، بن‌بست‌زا به‌نظر می‌رسد؛ ازاین‌رو، واکاوی نسبت این ممنوعیت با موازین شرعی هویت‌بخش در فقه سیاسی امامیه، ضرورتی گریزناپذیر است.

برای فهم دقیق‌تر ممنوعیت استناد به حقوق داخلی، باید میان «مقام انعقاد» و «مقام اجرا» تفکیک قایل شد. ماده ۲۶ کنوانسیون وین بر لزوم وفای به معاهده و اجرای آن با حسن

1. Permanent Court of International Justice / PCIJ.

2. Danzig.

نیت دلالت دارد و ماده ۲۷ در ادامه همین مبنا، استناد به حقوق داخلی را برای توجیه عدم اجرای تعهدات نمی‌پذیرد. به بیان دقیق‌تر، ماده ۲۶ ناظر به اصل لزوم وفای به معاهده‌ای است که به‌طور معتبر منعقد شده و قابلیت انتساب به دولت دارا باشد. در مقابل، ماده ۲۷ ناظر به مرحله اجراست و تمسک به حقوق داخلی را برای توجیه نقض تعهد معتبر نفی می‌کند؛ بنابراین، ماده ۲۶، قاعده وفای به عهد را تثبیت می‌کند و ماده ۲۷ با بستن راه استناد به قوانین داخلی، از بی‌اثر شدن این الزام در مقام عمل جلوگیری می‌نماید. بااین‌حال، این حکم به معنای برتری مطلق حقوق بین‌الملل بر حقوق داخلی نیست، بلکه فقط در فرض تعارض واقعی میان آن دو درباره موضوعی واحد مطرح می‌شود (یوتووا، ۲۰۲۳، ص ۲۰).

۱-۲. ماده ۴۶: استثنای ناظر بر حاکمیت اراده و صلاحیت داخلی

ماده ۴۶ کنوانسیون وین، در نسبت با ماده ۲۷، استثنایی مضیق بر قاعده عدم استناد به حقوق داخلی است. ماده ۲۷، استناد به حقوق داخلی را برای توجیه عدم اجرای تعهدات معاهده‌ای نمی‌پذیرد و ماده ۴۶ صرفاً در صورت نقض آشکارِ یکی از قواعد بنیادین حقوق داخلیِ ناظر به صلاحیت انعقاد، چنین استنادی را تجویز می‌کند. ازاین‌رو، این استثنا نباید به‌گونه‌ای تفسیر شود که امنیت و ثبات معاهدات را تضعیف کند. چنان‌که دور و اشمالنباخ (۲۰۱۸م، ص ۸۰۵) نیز تأکید می‌کنند، ماده ۴۶ تنش میان حاکمیت دولت و امنیت معاهدات را به سود امنیت معاهدات حل کرده و تنها استثنائات محدود و مبتنی بر حسن نیت را می‌پذیرد.

۱-۳. تحلیل فقهی: سنجش پیشینی مشروعیت تعهد در فقه سیاسی

در تحلیل فقهی تعهدات خارجی دولت اسلامی، موازین بنیادین شرعی مانند قاعدهٔ نفی سبیل، تنها منشأ عذر پسینی برای امتناع از اجرای تعهد نیستند؛ بلکه غالباً در رتبه‌ای مقدم، معیار مشروعیت صدور و انتساب تعهد از سوی دولت اسلامی محسوب می‌شوند. ازاین‌رو، میان استناد به حکم شرعی برای عدم اجرای تعهدی که در اصل معتبر واقع شده است و سنجش پیشینیِ صلاحیت دولت برای ایجاد همان تعهد باید تفکیک کرد؛ زیرا این قواعد، پیش از ورود توافق به مرحلهٔ اجرا، حدود اختیار دولت اسلامی در توافق و التزام خارجی

را تعیین می‌کنند. بر این مبنا، هرگاه توافقی موجب سلطه، وابستگی یا اخلال در استقلال جامعهٔ اسلامی شود، مسئله تنها پدیدآمدن مانعی در اجرای یک تعهد معتبر نیست؛ بلکه دولت اسلامی از ابتدا صلاحیت شرعیِ ایجاد چنین التزامی را ندارد. درنتیجه، این توافق، تعهدی مشروع و قابل انتساب به دولت اسلامی تلقی نمی‌شود تا منع استناد پسینی به حقوق داخلی، موضوعیت یابد. بر این اساس، قاعدهٔ نفی سبیل از همان مرحلهٔ ایجاد تعهد، مانع شمول ادلهٔ اولیهٔ وفای به عقد نسبت به توافق‌های سلطه‌آفرین می‌شود (عمید زنجانی، ۱۴۰۲، ج۲، صص ۳۱–۳۳، ۳۹–۴۲). این دیدگاه با مبانی امام خمینی‌ؒ دربارهٔ حفظ اسلام، استقلال و نفی وابستگی سازگار است؛ زیرا این مفاهیم، در اندیشهٔ ایشان صرفاً ملاحظاتی اجرایی نیستند، بلکه حدود جهت‌گیری و صلاحیت دولت اسلامی در روابط خارجی را تعیین می‌کنند (امام خمینی ، ۱۳۸۷، صص ۱۸ و ۵۵).

۱-۴. چالش تطبیقی: مادهٔ ۲۷ و تفکیک عذر عدم اجرا از سنجش پیشینی مشروعیت تعهد در فقه سیاسی

مادهٔ ۲۷ کنوانسیون وین، ناظر به آثار بین‌المللیِ تعهدی است که دولت رضایت خود را به التزام در برابر آن اعلام کرده است. بر پایهٔ این ماده، دولت نمی‌تواند حقوق داخلی خود را مستند توجیه عدم اجرای تعهدات قرار دهد؛ بنابراین، پس از آنکه التزام دولت به‌نحو معتبر شکل گرفت، ناسازگاری اجرای معاهده با مقررات داخلی، به‌خودیِ خود، مجوز امتناع از اجرا در حقوق معاهدات نیست. بااین‌حال، این قاعده ناظر به مرحلهٔ اجرای تعهد و منع استناد پسینی به حقوق داخلی است و دربارهٔ مبانی داخلیِ ارزیابی مشروعیت و صلاحیت دولت پیش از پذیرش معاهده حکمی مقرر نمی‌کند. ازاین‌رو، تحلیل فقهیِ پیش‌گفته با مادهٔ ۲۷ در یک سطح قرار ندارد: تحلیل فقهی، ناظر به سنجش پیش از التزام است؛ در حالی‌که مادهٔ ۲۷، آثار حقوقیِ بین‌المللیِ تعهد پس از اعلام رضایت معتبر را تنظیم می‌کند.

۱-۵. راهکارهای همسوسازی در مرحلهٔ پذیرش تعهد: حق شرط و اعلامیهٔ تفسیری

مادهٔ ۲۷، هرچند در مقام اجرای معاهده، استناد به حقوق داخلی را برای توجیه

عدم اجرا مردود می‌شمارد، ضرورتِ پیش‌بینیِ تعارض‌های احتمالی را به مرحلهٔ پیش از التزام منتقل می‌کند. بر این اساس، دولت اسلامی باید پیش از اعلام رضایت به التزام، یا هم‌زمان با آن، سازگاریِ تعهد موردنظر با ملاحظات شرعی و قیود بنیادین حقوق داخلی را ارزیابی و از طریق ابزارهای حقوقی مقتضی تضمین کند. مهمترین این ابزارها عبارت‌اند از:

۱) **صورت‌بندی موازین شرعی در قالب قواعد صلاحیت‌ساز:** قواعد بنیادینی مانند نفی سبیل، در صورت درج در قانون اساسی به‌عنوان قیود مربوط به صلاحیت انعقاد معاهده، می‌توانند در چارچوب محدودیت‌های ماده ۴۶ کنوانسیون وین بررسی شوند؛ مشروط بر آنکه نقض آنها آشکار و برای طرف مقابل معاهده قابل تشخیص باشد.

۲) **حق شرط:** دولت می‌تواند هنگام امضا، تصویب، پذیرش، تأیید یا الحاق به معاهده، با درج حق شرط معتبر، آثار حقوقی برخی مقررات معاهده را نسبت به خود محدود یا تعدیل کند تا از پذیرش تعهد ناسازگار با موازین بنیادین شرعی پیشگیری شود؛ مشروط بر آنکه حق شرط با هدف و موضوع معاهده ناسازگار نباشد (کنوانسیون وین، ۱۹۶۹م، مادهٔ ۱۹، ص ۸).

۳) **اعلامیهٔ تفسیری:** دولت می‌تواند هنگام ابراز رضایت به التزام، برداشت و فهم تفسیریِ خود از مقررات را در قالب اعلامیهٔ تفسیری تبیین کند، به‌نحوی که کیفیت اجرای تعهدات، در چارچوب معنای قابل دفاع متن، با موازین بنیادین شریعت سازگار شود. اعلامیهٔ تفسیری، برخلاف حق شرط، در پی تغییر یا استثنای آثار حقوقی معاهده نیست؛ بااین‌حال، می‌تواند به‌عنوان بخشی از اوضاع و احوال حاکم بر زمان انعقاد و در مقام ابزار تکمیلیِ تفسیر، نقش پشتیبان در تعیین و تأیید معنا و نیز اثبات حسن‌نیت دولت ایفا کند (کنوانسیون وین، ۱۹۶۹، مادهٔ ۳۲).

بازتاب این منطق در اصول ۷۷، ۱۵۲ و ۱۵۳ قانون اساسی نشان می‌دهد که نظام حقوقی ایران نیز کنترل مشروعیت تعهدات خارجی را به مرحلهٔ پیش از التزام منتقل کرده و حفظ

استقلال و منع سلطه را از قیود مؤثر بر صلاحیت دولت در انعقاد توافق‌های بین‌المللی دانسته است (عمید زنجانی، ۱۴۰۲، صص ۴۹–۵۰).

۲. تغییر اوضاع و احوال؛ تحلیل ماده ۶۲ کنوانسیون و تطبیق با مفهوم «تغییر موضوع حکم» و «مصلحت»

دگرگونی‌های بنیادین در اوضاع اقتصادی، امنیتی و ژئوپلیتیکی می‌تواند زمینه‌ای را که تعهدات بر مبنای آن شکل گرفته‌اند، به‌گونه‌ای اساسی تغییر دهد و تداوم اجرای معاهده را با دشواری مواجه سازد. ماده ۶۲ کنوانسیون وین درخصوص حقوق معاهدات، با وضع شرایطی محدود و استثنایی، امکان استناد به «تغییر بنیادین اوضاع و احوال» را بررسی می‌کند. این مسئله در فقه امامیه نیز از منظر «تغییر موضوع حکم» و تأثیر «مصلحت» در ارزیابی استمرار تعهد قابل تحلیل است. بر این اساس، باید روشن شود که تغییر شرایط تا چه اندازه ماهیت موضوع تعهد را دگرگون می‌سازد و آیا چنین تحولی می‌تواند مبنایی برای بازنگری در تداوم الزام‌آوری آن باشد.

۲-۱. ماده ۶۲ کنوانسیون وین؛ استثنای مضیق بر اصل وفای به عهد

مادۀ ۶۲ کنوانسیون وین ناظر به این مسئله است که آیا تغییرات غیرمنتظره در اوضاع و احوالی که معاهده بر پایۀ آن منعقد شده، می‌تواند بر ادامۀ اعتبار و اجرای آن اثر بگذارد یا نه. در حقوق بین‌الملل، اصل بر پایبندی دولت‌ها به معاهدات است؛ زیرا ثبات و اعتماد در روابط بین‌المللی بدون وفای به تعهدات شکل نمی‌گیرد. با این حال، کنوانسیون وین پذیرفته است که تحت شرایط استثنایی، تغییر بنیادین اوضاع و احوال می‌تواند زمینۀ استناد به بازنگری در استمرار تعهد را فراهم آورد؛ بنابراین، مادۀ ۶۲ راهی برای رهایی آسان از تعهدات نیست، بلکه استثنایی محدود بر اصل وفای به عهد است که در آن، میان حفظ ثبات معاهدات و جلوگیری از استمرار تعهدی که مبنای آن به‌طور بنیادین دگرگون شده، تعادل برقرار می‌شود. اهمیت حیاتی ثبات معاهدات ایجاب می‌کند که این ماده به‌طور مضیق تفسیر و اعمال گردد؛ چه آنکه بار اثباتِ استناد به چنین تغییری، بنابر تعبیر شاو (۲۰۰۸م، ص ۹۵۰)، چنان سنگین است که خود گواهِ ماهیت فوق‌العاده استثنایی این قاعده به شمار می‌رود.

مطابق بند ۱ این ماده، تغییر اوضاع و احوال تنها زمانی مسموع است که واجد سه شرط اصلی و تراکمی باشد:

۱) **پیش‌بینی‌ناپذیری:** تغییر یادشده نباید از سوی طرف‌ها پیش‌بینی شده باشد؛

۲) **مبنای اساسی رضایت:** وجود آن اوضاع و احوال در زمان انعقاد، باید مبنای اساسیِ رضایت طرف‌ها به التزام به معاهده را تشکیل داده باشد؛

۳) **دگرگونی بنیادین تعهدات:** اثرِ این تغییر باید دامنهٔ تعهداتی را که هنوز باید اجرا شوند، به‌طور بنیادین دگرگون سازد.

آست (۲۰۰۷م، ص ۲۹۸) یادآور می‌شود که استناد به تغییر بنیادین اوضاع و احوال امری کاملاً استثنایی است و تغییر در خط‌مشی سیاسی یا قوانین داخلی یک دولت به‌تنهایی نمی‌تواند مصداق این قاعده قرار گیرد، مگر آنکه همان وضعیت پیشین، اساسِ رضایت طرف‌ها را در زمان انعقاد تشکیل داده باشد. به‌گفتهٔ کرافورد (۲۰۱۹م، ص ۶۲۴)، دگرگونی اوضاع در صورت بی‌اثر ساختن هدف معاهده می‌تواند زمینهٔ خاتمهٔ آن را فراهم آورد، حتی اگر اجرای ظاهری معاهده همچنان ممکن باشد. با این حال، وی می‌افزاید که استناد به تغییری که ناشی از نقض تعهد توسط خودِ دولت استنادکننده باشد مسموع نیست؛ افزون بر این، معاهدات مرزی نیز از شمول این قاعده مستثنا شده‌اند تا ثبات مرزها و صلح بین‌المللی دستخوش تزلزل نگردد.

۲-۲. مبانی فقهی تغییر در تعهدات؛ از «انتفاء موضوع» تا «حاکمیت مصلحت»

۲-۲-۱. تغییر موضوع حکم و انتفاء لزوم شرعی

قاعدهٔ اصولی «الحکم یدور مدار الموضوع وجودا وعدما» بیانگر ارتباط وثیق میان موضوع و حکم است؛ به این معنا که با تحقق خارجی موضوع، حکمِ متعلق به آن فعلیت می‌یابد و با انتفای موضوع، حکم نیز مرتفع می‌گردد (حکیم، ۱۴۱۴ق، ج۶، ص ۴۸). بر این اساس، در تحلیل معاهدات و تعهدات بین‌المللی، اگر در طول زمان، اوصاف و شرایط مقومِ موضوعِ یک معاهده به‌گونه‌ای تغییر کند که ماهیت اولیهٔ خود را از دست بدهد، حکم «وجوب وفا» نیز به‌دلیل انتفای موضوع یا تبدل ماهوی آن، به انتفای موضوع سالبه می‌شود. این وضعیت، مصداق «تخصص» است؛ بدین معنا که موضوع اساساً از شمول

حکم خارج است، نه آنکه تخصیصی بر حکم وارد شده باشد. درنتیجه، معاهده‌ای که با هدف تأمین امنیت منعقد شده، اما بعدها خود به عاملی برای تهدید و بی‌ثباتی بدل گردد، دیگر مشمول الزام کلی وفای به عهد نخواهد بود؛ زیرا موضوعِ آن با وصفِ پیشین، دیگر محقق نیست.

۲-۲-۲. نظریه مصلحت و ولایت بر تعهدات در اندیشه امام خمینی

در فقه سیاسی امام خمینی (۱۳۸۹، ج۲۰، ص ۴۵۲)، عنصر مصلحت مبنایی بنیادین برای اداره و بازنگری در تعهدات عمومی هنگام دگرگونی شرایط به شمار می‌آید. از این منظر، حفظ نظام و استمرار حیات جامعهٔ اسلامی از تکالیف نخستین حاکمیت است و هیچ تعهدی نمی‌تواند بر مصلحت ملزمهٔ بقای جامعه مقدم شود؛ زیرا اختیارات حکومت ناشی از ولایت عامه برای تحقق همین غایت است. بر این اساس، چنانچه معاهده‌ای در زمان انعقاد واجد مصلحت بوده، اما در گذر زمان و بر اثر تغییر بنیادین اوضاع و احوال، مصلحت اساسیِ خود را از دست بدهد یا به پایه‌ای برای اضرار به کیان امت اسلامی تبدیل شود، حاکم اسلامی موظف است تدابیر لازم را برای بازنگری در آن به‌کار بندد. در این راستا، راهکارهای حقوق بین‌الملل برای مذاکرهٔ مجدد، تعلیق، تعدیل یا خاتمهٔ معاهده، ابزارهایی در دسترس برای انطباق اجرای تعهدات با مصلحت عامه به شمار می‌روند.

۲-۲-۳. انعطاف‌پذیریِ لزوم وفا در پرتو قواعد حاکمهٔ تعدیل‌گر

در نظام حقوقی اسلام، احکام اولیهٔ ناشی از ادله‌ای همچون وجوب وفای به عهد، در مرحلهٔ اجرای تعهد، اطلاقی غیرقابل تحدید ندارند؛ بلکه با تحقق موضوعِ «قواعد حاکم»، دامنهٔ الزام‌آوری آنها تعدیل می‌شود. در این راستا، قواعدی نظیر «لاضرر» و «لاحرج» در فقه امامیه بر اطلاق ادلهٔ احکام اولیه حکومت دارند و در فرض تحقق ضرر یا حرج، شمول حکم اولیه را نسبت به مورد زیان‌بار یا مشقت‌آمیز محدود می‌سازند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ج۱، ص ۳۵۰). بر این اساس، هرگاه اجرای یک معاهدهٔ بین‌المللی مستلزم ورود ضرر فاحش یا تحمل حرج غیرمتعارف بر کیان یا معیشت مسلمین شود، قواعد مذکور می‌توانند در حدود موضوع خود، الزام عملی به اجرای تعهد را محدود یا معلق سازند؛

بی‌آنکه این امر لزوماً به‌معنای بطلان اصل تعهد یا زوال خودکار آن باشد.

همان‌طور که پیش‌تر نیز اشاره شد، این کارکرد از حیث رتبه و اثر، با قاعدهٔ «نفی سبیل» متفاوت است. قاعدهٔ نفی سبیل به‌مثابهٔ قیدی ماهوی، عمدتاً در مرحلهٔ سنجش پیشینیِ اعتبارِ تعهدات خارجی دولت اسلامی عمل می‌کند؛ به‌گونه‌ای که اگر عقد یا التزامی در ارزیابی فقهی مصداق ایجاد سلطه و برتری ساختاری بیگانه بر جامعهٔ اسلامی تشخیص داده شود، از ابتدا فاقد نفوذ و اعتبار شرعی خواهد بود (فاضل لنکرانی، ۱۳۸۳، ج۲، ص ۵۱۵). در مقابل، قواعد لاضرر و لاحرج عمدتاً در مرحلهٔ اجرا برای تعدیل یا تعلیق الزامِ عملیِ تعهدِ معتبر مطرح می‌شوند و در صورت تحقق موضوع خود، قلمرو التزام به وفا را متناسب با ضرورت محدود می‌کنند. هرچند تفاوت این قواعد، تفاوتی غالبی در نوع کارکرد و سطح اثر است، نه انفکاکی مطلق از حیث زمان جریان.

۲-۳. تحلیل تطبیقی و الگوی همسوسازی: ماده ۶۲ در برابر مصلحت فقهی

تطبیق ماده ۶۲ با مبانی فقهی نشان‌دهندهٔ «اشتراک در هدف» و «افتراق در مبنا و مرجع» است:

۱) **اشتراک کارکردی؛ مقابله با الزام به اجرای ناعادلانهٔ تعهدات:** هر دو نظام حقوقی پذیرفته‌اند که وفای به عهد نباید به استمرار تعهداتی بینجامد که مبنای توجیهی خود را از دست داده‌اند. ماده ۶۲ با تعبیر «تغییر اساسی اوضاع و احوال» و فقه امامیه با مفاهیم «انتفاء مصلحت» یا «تغییر موضوع»، راهکاری برای بازنگری در تعهدات دگرگون‌شده پیش‌بینی کرده‌اند.

۲) **افتراق در مرجع تشخیص؛ عینی‌گرایی در برابر مصلحت‌گرایی:** در حقوق بین‌الملل، تشخیص تغییر بنیادین اوضاع و احوال مبتنی بر «معیارهای عینی» است و معمولاً استناد به آن مستلزم احراز از سوی مرجع ثالث، مانند دیوان‌های داوری یا قضایی است (شاو، ۲۰۰۸م، ص ۱۰۱۱). در مقابل، در فقه سیاسی، تشخیص مصلحت یا تغییر موضوع تعهدات در حیطه اختیارات حاکم اسلامی و نهادهای عالیِ حاکمیتی قرار دارد (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۵۸/۱۳۶۸، اصل ۱۱۰).

اگر دولت اسلامی تنها با استناد به تشخیص داخلی مصلحت اقدام به فسخ معاهده کند،

این اقدام در سطح بین‌المللی می‌تواند نقض اصل حسن نیت و خروج غیرموجه از چارچوب ماده ۶۲ تلقی شود. ازاین‌رو، برای همسوسازی منطق فقهی با حقوق بین‌الملل، دولت اسلامی باید فقدان مصلحت شرعی را در قالب «تغییر بنیادین اوضاع و احوال» بازصورت‌بندی کند؛ بدین معنا که اثبات نماید مصلحتِ منتفی‌شده، صرفاً نه یک ترجیح سیاسی، بلکه مبنای اساسی التزام دولت به معاهده بوده است.

۲-۴. راهکارهای عملیاتی برای همسوسازی تعهدات در زمان تغییر شرایط

اجرای بین‌المللی قواعد و مفاهیمی نظیر «لاضرر»، «لاحرج»، «انتفاء مصلحت» و «تغییر موضوع»، نیازمند صورت‌بندی در قالب سازوکارهای پذیرفته‌شدهٔ حقوق بین‌الملل هستند. بدین‌منظور، ظرفیت‌های کنوانسیون وین در باب تعلیق، خاتمه یا تغییر اساسی اوضاع و احوال، بستر حقوقی مناسبی برای پیگیری این ملاحظات فراهم می‌سازد:

۱) **درج شروط بازنگری و اصلاح:** دولت اسلامی می‌تواند هنگام تدوین و انعقاد معاهده، سازوکارهای بازنگری و تعدیل تعهدات را برای تغییرات مهم اقتصادی، امنیتی یا سیاسی پیش‌بینی کند تا هرگونه بازنگری آتی، بر پایهٔ ترتیبات مندرج در خود معاهده یا توافق بعدی طرف‌ها تحقق یابد، نه اقدامات یک‌جانبه خارج از چارچوب حقوقی (کنوانسیون وین، ۱۹۶۹، مادهٔ ۳۹).

۲) **پیش‌بینی حق فسخ و خروج:** دولت اسلامی می‌تواند در فرایند انعقاد معاهده، حق فسخ یا شروط خروج را متناسب با مصالح حیاتی و دگرگونی اساسی شرایط درج نماید تا پایان‌یافتن معاهده، مستند به مفاد مصرح در آن یا براساس تراضی و موافقت لاحق طرف‌های متعاهد صورت پذیرد (کنوانسیون وین، ۱۹۶۹، مادهٔ ۵۴).

۳) **تفکیک تعلیق از خاتمه:** در مواردی که تعلیق موقت اجرای معاهده برای تأمین مصلحت کفایت می‌کند، شایسته است از اقدام به خاتمهٔ دائمی پرهیز گردد. در این وضعیت، تعلیق معاهده یا از طریق استناد به مفاد پیش‌بینی‌شده در آن و یا براساس توافق بعدی میان طرف‌های متعاهد صورت می‌پذیرد (کنوانسیون وین، ۱۹۶۹، مادهٔ ۵۷).

۴) **حقوقی‌سازی مصلحت و تشریفات ابلاغ:** هرگاه مصلحت نظام، اقتضای تعلیق

یا خاتمهٔ تعهدی بین‌المللی را داشته باشد، این ضرورت باید در قالب نهادها و مفاهیم پذیرفته‌شدهٔ حقوق بین‌الملل، نظیر تغییر بنیادین اوضاع و احوال، صورت‌بندی شده و با رعایت کامل تشریفات رسمی، اعلام کتبی و مهلت‌های ابلاغ پیگیری گردد تا ادعای مطرح‌شده دارای اعتبار و آثار معتبر حقوقی باشد (کنوانسیون وین، ۱۹۶۹، مادهٔ ۶۵).

نتیجه‌گیری

این پژوهش با بازخوانی انتقادی نسبت میان لزوم معاهدات در حقوق بین‌الملل و مبانی فقه سیاسی امامیه، در پی عبور از دو رویکرد نامتعادل بود: تعهدگرایی مطلق، که وفای به عهد را بدون توجه به مشروعیت ماهوی و شرایط متغیر اجرا، الزام‌آور می‌داند؛ و گریز از تعهد، که ملاحظات شرعی و مصلحتی را دستاویزی برای عدول پسینی و یک‌جانبه از تعهدات بین‌المللی می‌سازد. مسئله مقاله، تبیین چگونگی بازتاب موازین شرعی، استقلال سیاسی و مصالح عمومی در فرایند انعقاد معاهده بود؛ به‌گونه‌ای که وفای مسئولانه به تعهدات معتبر را ممکن سازد. دستاورد روش‌شناختی پژوهش، تفکیک میان دو مرحله مرتبط است: مرحله مبنا و اعتبار تعهد و مرحله اجرا و استمرار تعهد معتبر.

در مرحله نخست، ماده ۵۳ کنوانسیون وین و قاعده نفی سبیل، با وجود تشابه در محدودسازی پیشینی اراده دولت‌ها، از حیث خاستگاه، معیار و قلمرو یکسان نیستند. ماده ۵۳، معاهده معارض با قواعد آمره بین‌المللی را بی‌اعتبار می‌سازد؛ درحالی‌که نفی سبیل، تعهدِ مستلزم سلطه یا وابستگی ساختاری جامعه اسلامی را فاقد نفوذ می‌داند. همچنین، ماده ۲۶ کنوانسیون وین و اصالة اللزوم، هر دو بر ثبات و وفای به تعهد تأکید دارند؛ با این تفاوت که در فقه امامیه، لزوم وفا تنها پس از احراز اعتبار شرعی التزام موضوع می‌یابد.

در مقام اجرای معاهده، ماده ۲۷ کنوانسیون وین مانع از آن است که دولت برای توجیه عدم اجرای تعهدات خود به حقوق داخلی استناد کند. استثنای ماده ۴۶ نیز تنها در فرض نقض آشکارِ قاعده‌ای بنیادین از حقوق داخلی که ناظر به صلاحیت انعقاد معاهده است، می‌تواند به‌عنوان مبنایی برای ابطال رضایت و بی‌اعتباری معاهده مورد استناد قرار گیرد؛ بنابراین، جایگاه اِعمال موازینی مانند «نفی سبیل»، مرحلهٔ پیش از پذیرش تعهد است؛ بدین

معنا که این موازین از طریق قواعد صلاحیت‌ساز، حق شرط یا اعلامیهٔ تفسیری، در فرایند انعقاد معاهده اعمال می‌شوند. بااین‌حال، در صورت دگرگونی بنیادین اوضاع یا تغییر موضوع، قواعدی مانند «لاضرر» و «لاحرج» می‌توانند در حدودِ شرایط ماده ۶۲، و با رعایت تشریفات حقوقی، در تعدیل یا خاتمه تعهد مؤثر باشند. درنتیجه، سازگاری تعهدات بین‌المللی با موازین بنیادین داخلی و شرعی، باید عمدتاً در مرحله پیش از التزام تضمین شود و در مرحله اجرا، جز از مجاری حقوقیِ مقرر، نمی‌توان از وفای به عهد عدول کرد.

نوآوری نظری و عملی این مقاله در ارائه الگوی «فقهی‌سازی فرایند تصمیم‌گیری» در برابر «سیاسی‌سازی مرحله اجرا» تجلی یافته است؛ الگویی که موازین فقهی را از جایگاه واکنش‌های پسینی و پرهزینه در عرصه دیپلماسی، به سطح طراحی هوشمندانه حقوقی، سنجش تخصصی صلاحیت‌ها و تعهدسازی ضابطه‌مند ارتقا می‌دهد. بر پایه این الگو، دستگاه سیاست خارجی و نهادهای تقنینی دولت اسلامی موظف‌اند پیش از تصویب یا الحاق به هر معاهده، ارزیابی جامعی پیرامون پنج مؤلفه به عمل آورند: سازگاری مفاد تعهد با موازین شرعی و قواعد آمره؛ حدود صلاحیت ارکان داخلی در پذیرش و انعقاد تعهدات بین‌المللی؛ میزان تعهدات پذیرفته‌شده و تناسب آنها با تعهدات طرف مقابل؛ توان ساختاری و اجرایی کشور؛ و تدبیر وضعیت تعهدات در رویارویی با تحولات بنیادین آینده. بدین‌ترتیب، دولت اسلامی می‌تواند بدون نقض هنجارهای الزام‌آور شرعی، و بدون انزوا یا رویارویی با مسئولیت ناشی از نقض تعهدات بین‌المللی، مشارکتی پویا، متوازن و قانون‌مند در نظام حقوق معاهدات بین‌المللی داشته باشد.

منابع

* قرآن کریم.

امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۷). وصیت‌نامه سیاسی-الهی امام خمینی (چاپ هجدهم). تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۹). صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

امام خمینی، روح‌الله. (۱۴۲۱ق). کتاب البیع. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

انصاری، مرتضی. (۱۴۱۵ق). کتاب المکاسب (ج۳). قم: تراث الشیخ الأعظم.

حکیم، سیدمحمدسعید طباطبایی. (۱۴۱۴ق). المحکم فی أصول الفقه. قم: مؤسسه المنار.

خویی، سیدابوالقاسم. (۱۳۷۸ق). مصباح الفقاهة (ج۲). کتابخانه مدرسه فقاهت. https://lib.eshia.ir/10155/2/1

رضایی، عبدالعلی؛ هاشمی، سیدمحمد. (۱۳۹۲). بازخوانی قاعده نفی سبیل با رویکردی به اندیشه‌های امام خمینی رحمه‌الله. پژوهشنامه متین، ۱۴(۵۷)، صص ۶۱–۸۶.

عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۴۰۲). قواعد فقهی (ج۲؛ بخش حقوق عمومی، چاپ ششم). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

فاضل لنکرانی، محمد. (۱۳۸۳). القواعد الفقهیة. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۶۸/۱۳۵۸). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (اصل ۱۱۰).

کرم‌زاده، سیامک؛ فیض، زهرا. (۱۳۹۸). قاعده نفی سبیل و الحاق ایران به کنوانسیون بین‌المللی مبارزه با تأمین مالی تروریسم. پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۶(۲)، صص ۸۷–۱۱۸.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۰). قواعد فقهیه (ج۲، چاپ سوم). قم: مدرسه الامام علی بن ابیطالب علیه‌السلام.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۵ق). انوار الفقاهة: کتاب البیع (ج۱). قم: مدرسه الامام علی بن ابیطالب علیه‌السلام.

نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شرایع الإسلام (ج۲۸). قم: مؤسسه دار إحیاء التراث العربی.

Aust, A. , & Watts, A. (2007). *Modern treaty law and practice* (Vol. 3). Cambridge: Cambridge University Press.

Crawford, J. , & Brownlie, I. (2019). *Brownlie's principles of public international law*. Oxford University Press.

Dörr, O. , & Schmalenbach, K. (2018). *Vienna convention on the law of treaties*. Berlin, Germany: Springer.

Fon, V. , & Parisi, F. (2008). The hidden bias of the Vienna Convention on the International Law of Treaties. *Review of Law & Economics*, 4(1), 383.

International Court of Justice. (1974). Nuclear Tests (Australia v. France) (Judgment, 20 December 1974). I. C. J. Reports 1974, 253.

International Court of Justice. (1997). Case Concerning the Gabčíkovo–Nagymaros Project (Hungary/Slovakia) (Judgment, 25 September 1997). I. C. J. Reports 1997, 7.

Permanent Court of International Justice. (1932). Treatment of Polish Nationals and Other Persons of Polish Origin or Speech in Danzig (Advisory Opinion, 4 February 1932). P. C. I. J. , Series A/B, No. 44, 24.

Shaw, M. N. (2008). *International law* (6th ed.). Cambridge University Press.

Vienna Convention on the Law of Treaties. (1969). *United Nations Treaty Series*, vol. 1155, p. 331.

Yotova, R. (2023). Article 27 of the VCLT: Internal law and observance of treaties. *University of Cambridge Faculty of Law Research Paper*. (27).